

Milenarizmi in predčasne apokalipse

Kaj imajo skupnega taboritska vstaja, srednjeveški bičarji, judovski apokaliptični spisi in ameriško veliko prebujenje z malezijskim Kargo kultu, rastafarizmom, plesom duhov in vstajo Belih tulipanov? Kaj imajo skupnega španski anarhisti, ruski marksisti, ekološko gibanje Earht First! z gibanjem za Novi svetovni red (NWO), pa Fin de Siecleom ter razmahom novodobne ufologije? Vse to so različne transformacije ene ideje in enega mita – eshatologije, nauka o poslednjih stvareh.

¹ Čeprav je beseda grškega izvora, to še ne pomeni, da so jo Grki v tem pomenu poznali in uporabljali. Eshatologija je "neologizem" protestantskih teologov Philpippa H. Friedlieba in Abrahama Calova, nastal v prvi polovici sedemnajstega stoletja.

Od eshatologije k milenarizmu

Beseda eshatologija izvira iz grščine. *Eschatos* pomeni poslednji, zadnji. Izraz poslednje stvari/reči je dobeseden prevod grškega samostalnika *ta eshta*.¹ Eshatologija je torej doktrina o poslednjih stvareh. Je antipol kozmoginiji, ki je veda o nastanku in o začetku. Beseda eshatologija se večinoma uporablja v religioznem pomenu. Tako, če jo seveda razumemo v judovsko-krščanskih okvirih, eshatologija primarno pomeni nauk o koncu sveta, o vstajenju mrtvih, o poslednji sodbi in božjem kraljestvu.

Obstajajo različni tipi eshatologije. Osebna oziroma individualna eshatologija obravnava usodo posameznega človeka oziroma usodo njegove duše po smrti, obravnava božjo sodbo, pot duše v drugo eksistenco ali v posmrtno življenje. Kozmična eshatologija pa obravnava usodo in konec sveta, sedanosti, tega časa in te esence. Ta eshatološka dovršitev lahko tudi obnavlja ali celo

ustvarja novo, boljše, nekaj, česar še ni bilo. Lahko pa tudi obnavlja svet in končuje večno ponavljajoči se cikel.

Poleg osebne in individualne pa poznamo tudi mitično in zgodovinsko eshatologijo. Religiozni simbolizem mitične eshatologije lahko opišemo z mitom o večnem vračanju. Zgodovina se razume kot cikel, ki se nenehno vrača, tako kot se ponavlja in obnavlja nastanek sveta, tako ta svet tudi izginja in umira. Takšna eshatologija pravzaprav ne pozna zgodovine, čas in vesolje sta neskončna in se znova in znova obnavljata. Na drugi strani pa zgodovinska eshatologija ta cikel ukinja, čas postane premica s svojim začetkom in s svojim koncem. Zgodovina se ne ponavlja, pač pa se ustvarja in se nekje tudi konča. Ni nujno, da vsako ciklično dojemanje časa vzpostavlja mitično eshatologijo. "S stališča evropocentrizma bi lahko rekli, da celotno vzhodno, v svojih posameznih variantah še tako različno pojmovanje časa glede na navedeno dihotomijo sodi v mitično-ciklično. Toda tak sklep je prenačilen, vsaj kar zadeva vrhove vzhodne misli, npr. budizem, vendanto, zen idr., kajti pojmovanje časa v budizmu nikakor ni mitično (vsaj nič bolj kot pri Platonu in Aristotelu), je pa vsekakor ciklično" (Uršič 1994: 100).

Čeprav se beseda eshatologija večkrat uporablja kot sinonim besedi apokalipsa, izraza ne pomenita isto. Apokalipsa je oblika krščanske eshatologije. Grški *apokaliptis* pomeni razodetje, razkrivanje. V času med 250 p.n.š. in 250 n.š. je bilo napisano veliko apokaliptičnih del, ki jih je krščanska cerkev kanonizirala, med njimi je najbolj znano Janezovo razodetje, Janezov *apokaliptis*. Razliko med eshatologijo in apokalipso podrobno razčleni McGinn. V svoji knjigi o antikristu tako pravi:

"Apokaliptizem razumem kot obliko eshatologije, o apokaliptični eshatologiji govorim kot o vrsti eshatologije. Eshatologija je kakršnakoli oblika vere o naravi zgodovine, ki razlaga zgodovinski potek v luči poslednjih stvari. Vsi krščanski pogledi na zgodovino, pa tudi če ne obravnavajo prihajajočega konca in zaporedje dogodkov, ki bodo pripeljali do njega, so v tem pomenu eshatološki. Apokaliptična eshatologija pa stopi korak naprej v poudarjanju determinističnega pogleda na zgodovino. V apokaliptični eshatologiji so poslednje stvari videne kot triada krize, sodbe in nagrade, njena neizbežnost je lahko vidna v sedanjih dogodkih, ki so razkriti v sporočilih svetih knjig." (McGinn 2000: 13).

Krščanski apokaliptično eshatološki mit predvideva nasilen konec sedanjega (ne)reda in vzpostavitev nove eksistence – novega Jeruzalema. A zelo pomembno je, da Novi Jeruzalem ni preprost posnetek nekdanjega raja, da apokaliptična eshatologija ne obnovi starega stanja, temveč zmaga na Armagedonu prinese nekaj novega, nevidnega in neprimerljivega.

Religiozna premisa milenarizmov

V prvotnem krščanskem pomenu besede so milenarizmi pomenili "pričakovanje tisočletnega kraljevanja Kristusa in pravičnikov pred poslednjim zlom in hudičem" oziroma "pričakovanje, da se bo zemeljska zgodovina prevesila v nekakšen odrešenjski čas, ki ga bo Bog vzpostavil na tej Zemlji" (Sorč 1999: 327). Izvirni pomen milenarizma torej prihaja iz krščansko-eschatološke vere o koncu tukajšnjega sveta in časa. Vera o tisočletnem kraljestvu izvira iz Janezovega razodetja.² Milenarizem oziroma hiliazem, kar je grška različica latinske besede *mille* za tisoč, pa ima seveda starejše, predkrščanske nastavke. Podoben konec sveta napoveduje že judovska eshatologija in zoroastrizem, mit o koncu časa pa je že oblikovan tudi v t.i. protoindoevropski religiji.³

Med religioznimi milenarističnimi gibanji lahko v grobem naredimo dve veliki množici, ki temeljita na dojetanju časa. V prvi *judovsko-krščanski* (pa tudi grški in zoroastrični) ima čas linearni tok. Je torej končen in nepovraten, dojetanje časa je takšno, kot je danes doma v zahodnem svetu. V drugi skupini pa so milenarizmi, ki čas dojemajo kot cikel. V različnih *vzhodnih religioznih sistemih* (npr. budizmu in hinduizmu) je eshatologija bolj individualna, konec sveta pa razumejo kot konec ene od večno ponavljajočih se časovnih epoh. Ne glede na osnovno razliko pri dojetanju časa pa so milenarizmi doma v obeh sistemih, večkrat tudi kot kombinacija različnih načel. Zanimivo je, da takšna gibanja nastajajo tudi v drugih religioznih svetovih, ki nimajo ali pa vsaj niso imeli nikakršnega stika z evro-azijskim izročilom.⁴

V ozkem judovsko krščanskem razumevanju konca časa obstaja več tipov milenarističnih gibanj, bolj teoloških prepričan. Amilenaristi tako verjamejo, da ne bo tisočletnega kraljestva, oziroma da se tisočletje udejanja sedaj, v srcih vernikov (tako je verjel Sv. Avguštin). Predmilenaristi so prepričani, da bo božje kraljestvo na Zemlji s svojim prihodom ustvaril šele Kristus. Pomilenaristi pa so od njih ravno nasprotni, saj verjamejo, da se bo Kristus vrnil na Zemljo šele potem, ko bodo ljudje sami ustvarili tisočletno kraljestvo. Takšnega prepričanja so bili npr. novoangleški puritanci, ki so verjeli, da bo v obljubljeni deželi – Ameriki, nastalo novo božje kraljestvo. Seveda obstajajo še različne teološke variante ene od skupin milenaristične vere. Takšen je npr. zgodovinski predmilenarizem, ki uči, da so se nekatere prerokbe Razodetja že uresničile, druge pa se ravno uresničujejo.

Catherine Wessinger pa opozarja še na eno pomembno obliko milenarističnih gibanj. Milenarizmi pričakujejo kolektivno odrešitev od tukajšnjega, slabega sveta. Na takšno vero se opirajo t.i. *katastrofični milenarizmi*. V svojem slovarju milenarističnih pojmov je zapisala, da v tej oblikah milenarizma obstaja vera "o neizbežnem in katastrofičnem prehodu v tisočletno kraljestvo.

² "Nato sem videl angela, ki se je spuščal z neba. V roki je držal ključ k breznu in veliko verigo. Ugnal je zmaja, staro kačo, to je hudiča in satana, in ga zvezal za tisoč let." (Raz 20) *Po mnenju modernih teologov ima termin tisoč let in tisočletni kraljestvo, v katerem se v Razodetju govori štirikrat, simbolni pomen. Za več glej Sorč (1999).*

³ *Glej npr. Cohn, Norman (1993): Cosmos, Chaos and the world to come. Yale University press. London.*

⁴ *Ravno univerzalnost milenarizmov potrjuje tezo, da so milenarizmi posledica globljih psiholoških predstav v človeku. Za nadaljnjo razpravo glej: McGhee: The missing perspective: Psychology and Millennial Studies. (<http://www.mille.org>)*

Katastrofični milenarizem vsebuje pesimističen pogled na človeško naravo in družbo. Ljudje smo zlobni in pokvarjeni, zato mora biti staro uničeno, da nastane popolna pot do tisočletnega kraljestva” (Wessinger 1999). Nasproti tej obliki milenarizmov obstajajo *progresivni milenarizmi*. Njihovi pripadniki verjamejo, da bo tisočletno kraljestvo nastalo brez kataklizmičnega konca, končna odrešitev in tisočletno kraljestvo bosta nastala le, če bodo ljudi delali po nadčloveških oziroma božanskih navodilih.

Milenarizmi kot družbeno gibanje

“Milenarizmi pa so v drugem pomenu tudi družbena gibanja, ki pričakujejo hitro, kolektivno in popolno odrešitev. Napovedujejo popolno uničenje obstoječe družbe, političnega in ekonomskega reda, ki bodo zamenjani z novo, popolno družbo” (Barkun, 1986: 18). Pripadniki milenarističnega gibanja torej verjamejo v novi pošten in boljši svet, ki bo po katastrofi apokaliptičnih razsežnosti nastal iz starega, t.j. sedanjega sveta.

Poleg teoloških podvariant razumevanja časa in konca sveta so prav gotovo zanimive tudi različne družbene oblike teh gibanj. Schwartz tako navaja tri različne klasifikacije, ki temeljijo bolj na sociološki kot na teološki podlagi (Schwartz 1995). Iz časovne optike so gibanja razdeljena v tri skupine: v prvi so tista, ki so orientirana na rekonstrukcijo stare socialne strukture (tradicionalisti, konservativci), v drugi tista, ki želijo to družbo spremeniti (revitalisti, reformatorji), in v tretji tista, ki želijo ustvariti idealno družbo (utopisti). Gibanja se lahko ločijo tudi po soteriološki orientaciji – različne oblike milenarizmov na odrešenje gledajo različno – tako obstajajo tista, ki vso pozornost namenjajo individualnemu odrešenju, in tudi tista, ki jih zanima splošna, svetovna odrešitev. Po tretji tipologiji so gibanja razvrščena na socialno-politični lestvici. Na eni strani so milenarizmi, ki živijo v popolni izolaciji in jih razen njih samih ne zanima nič drugega, na drugi pa tisti, ki napadajo vse družbene strukture. Poleg teh treh tipologij obstajajo še različne dinamične razvrstitve, ki pri klasifikaciji upoštevajo več različnih dejavnikov: npr. razmerje med družbeno kohezijo in skupnim simbolnim sistemom.

Z družbenega stališča so milenarizmi torej tista gibanja, ki pričakujejo uničenje sedanjega sveta in njegovo nadomestitev z drugim, boljšim in pravičnejšim. Seveda pa je pomembno vprašanje, kakšna je ta transformacija. Tako imenovana revolucionarna milenaristična gibanja želijo sama priklicati apokalipso. “Ideologi in teologi takšnih gibanj motivirajo pripadnike, da poskušajo z nasiljem vzpostaviti nov svetovni red, ki bo ustvaril tisočletno kraljestvo” (Wessinger 1999). Nasilje je torej nujen pogoj za osvoboditev od tukajšnjega sveta, pripadniki takšnih

gibanj so prepričani, da so njihova nasilna dejanja le del širšega božjega ali nadčloveškega plana. Revolucionarni milenarizem gradi na radikalnem dualizmu med "njimi in nami" in je večkrat kombinacija religioznih in političnih ciljev (npr. Taipinški upor⁵). Manj nasilne so krhke milenaristične skupine, ki se k nasilju zatečejo le takrat, ko je ogrožen njihov končni namen, tisočletno božje kraljestvo. Nasilje v teh skupinah je posledica kombinacije slabosti znotraj milenarističnega sistema (npr. krhkost socialne skupine) in zunanjih vplivov. Takšni milenaristična gibanja sta bili npr. Nebeška vrata (Haven's gate) in Ljudski tempelj (Peoples temple). Nekatera milenaristična gibanja pa so sama po sebi nenasilna, nasilna postanejo le takrat, ko jih napada obdajajoča družba. Takšna skupina so bili npr. mormoni v prejšnjem stoletju.

Kakršnakoli so že, milenaristična gibanja so družbena gibanja, ki nastajajo zaradi različnih vzrokov in imajo večinoma zelo podobne značilnosti. So nekakšen univerzalen pojav v človeški zgodovini, ki z različnimi kombinacijami obstaja že od nekdaj. Milenarizmi nastanejo ponavadi iz dveh, včasih med seboj povezanih razlogov. Prvi je prav gotovo sprememba. "Milenarizmi nastanejo iz občutkov relativnega prikrajšanja v statusu, bogastvu, varnosti ali samospoštovanju." (Schwartz 1995: 527). Gibanja ne nastajajo ob stabilnih družbenih razmerah, so posledica katastrof oziroma neizpolnjenih pričakovanj. Za nastanek takšnih gibanj mora priti do radikalne spremembe človeške družbe, ki sproži globoke psihološke posledice. Potrebo po milenarizmih sprožijo izguba identitete in pomena ter strah pred jutrišnjim dnem. Ker stari simbolni svet ne more razložiti nastalega položaja, človek pač poišče nove alternative. Drugi vzrok za nastanek milenarizmov je akulturacija, ki nastane, kadar bolj razvita kultura vpliva in vsiljuje svoje norme starejši, praviloma manj razviti kulturi. Prišleki, ponavadi beli zahodnjaki, spremenijo ustaljene norme in povzročijo krizo vsakdanjega sveta.

Kot socialna gibanja imajo milenarizmi podobne lastnosti. Barkun navaja naslednje:

- močan čustven izraz
- cilji, ki so tako težko doumljivi, da so za nečlane gibanja neuresničljivi
- zahteve po ezoteričnem znanju in kontrola temeljnih socialnih ter zgodovinskih procesov
- odvisnost od karizmatičnega voditelja
- obsodba obstoječega družbenega in političnega reda
- povezava z obdobjem nesreč, sprememb in socialnih nemirov
- prekinitev splošno privzetih norm, zakonov in tabujev
- posebna retorika
- umik iz ustaljenih ekonomskih, družbenih in sorodstvenih razmerij.

⁵ *Taipinški upor je najverjetneje najpomembnejši dogodek 19. stoletja na Kitajskem. Zajel je 17 provinc in terjal skoraj 20 milijonov življenj. Politično in religiozno revolucijo je vodil Hung Hsiu-ch'uan, ki je o sebi trdil, da je Jezusov mlajši brat.*

(Barkun, 1986: 18)

⁶ Nekateri milenarizmi modernega sveta iščejo odrešitev tudi na drugih planetih, tako da ta Cohnov pogoj velja zgolj za stara, klasična, srednjeveška milenaristična gibanja.

Podobno jih označuje tudi Hall, le da njegova pozornost ni namenjena le milenarizmu, temveč vsem religioznim skupinam, ki so lahko nasilne do sebe ali do svojega okolja. Po njegovem mnenju so bistvene značilnosti takšnih skupin:

- karizmatično religiozno družbeno gibanje
- apokaliptična ideologija
- oblika družbene organizacije, ki ohranja solidarnost
- splošno priznavanje kolektivne socialne kontrole nad zadevami celotne skupne
- določne ekonomska in politična stabilnost skupine
- življenje s strogimi mejami in kognitivna izolacija od širšega družbenega okolja.

(Hall, 2000: 38)

Seveda pa ni nujno, da so te lastnosti pogoj za domnevno nasilnost milenarističnih skupin. Obstajajo tudi percipitivni dejavniki, tisti, ki vplivajo na čutno dožemanje predmetnega sveta. Takšni dejavniki lahko zvišajo možnost umorov ali množičnega samomora. Med njimi so najpomembnejši povečanje solidarnosti v milenaristični skupini, negativen vpliv zunanega okolja, pritisk medijev, uporaba novih komunikacijskih tehnologij itd. Kljub vsemu pa je treba še enkrat poudariti, da je razlikovalna lastnost med milenarizmi in drugimi kulti njihova milenaristična apokaliptičnost. Za njih je torej značilno, "da prerokujejo in pričakujejo neizbežnost radikalne in nadnaravne spremembe družbenega reda in zato vzpostavljajo organizacijo in vodijo dejavnosti, s katerimi se privrženci gibanj pripravljajo na ta dogodek." (Worslej v Haralambos, 1999: 485).

Osnoven namen gibanj je torej odrešitev oziroma vrsta odrešitve – spremembe obstoječega družbenega stanja. Ta odrešitev je po Normanu Cohnu:

- kolektivna – v pomenu, da jo bodo deležni verniki kot kolektiviteta
- tuzemeljska – v pomenu, da bo realizirana na tem svetu in ne nekje drugje⁶
- neizbežna – v pomenu, da bo prišla nenadoma in kmalu
- popolna – v pomenu, da bo sedanje življenje na Zemlji popolnoma spremenjeno
- čudežna – v pomenu, da bo dosežena s pomočjo nadnaravnih sil.

(Cohen 1993: 13)

Religiozni milenarizmi modernega sveta

Socialni eksperiment v Gvajani

Prvi veliki milenarizem modernega sveta⁷ je ustanovil Jim Warren Jones. Novembra 1978 je v Jonestownu, verski naselbini v Gvajani, kjer so pripadniki kulta gradili novi Jeruzalem, skupaj s svojimi 913 verniki storil množičen samomor. Preživela je le neka starka, ki je obred prespala. V svoji mladosti je imel Jones vizijo nuklearnega holokavsta. Ta naj bi se zgodil leta 1967. Takrat konca sveta ni bilo, kljub temu pa je Jones s svojimi pridigami ter javnim nastopanjem postajal čedalje bolj popularen. V San Franciscu je ustanovil Ljudski tempelj (Peoples temple), ki je bil naslednik prejšnjega, manj znanega kulta Peruti odrešitve (Wings of deliverance). V svojem novem gibanju je ponudil odrešenje vsem "razčlovečenim žrtvam ameriške družbe: ne le črnecem (v gibanju je bilo okoli 80 procentov črncev, 75 procentov črncev pa je bilo tudi med žrtvami množičnega samomora), temveč tudi drugim "nigerjem": ženskam, revnim, ostarelim, Indijancem in Židom" (Weber, 1999: 214). Zavrnil je krščansko Cerkev, ki naj bi bila sebična in zlobna. Namesto nje je nastopil on. Postal je manifestacija pravega boga apostoličnega socializma, rešitelj, odrešenik in zdravnik v eni osebi. V ZDA je bilo njegovo gibanje tako popularno, da je Jim Warren Jones dobil celo človekoljubno nagrado Martina Luthra Kinga.

Seveda pa verovanje ni bilo edina dejavnost Ljudskega templja. Bil je dobro organiziran radikalno-religiozni kolektiv, ki se je ukvarjal tudi s političnimi akcijami. Za svojo dejavnost so v gibanju že v sedemdesetih letih uporabljali nove tehnike medijskega prepričevanja, povezovali so se s političnimi strankami in lobirali pri oblasteh. Pravzaprav je bil njihov končni namen zgraditi boljšo družbo. Bili so politični aktivisti, ki so poskušali zgraditi "nekakšen demokratičen socializem" (Hall, 2000: 26). Gibanje se je financiralo s pomočjo svojega članstva, z različnimi denarnimi transakcijami pa je bilo celotno premoženje Ljudskega templja na dan množičnega samomora vredno kar 10 milijonov dolarjev.

Kaj je pravzaprav pridigal Jim Warren Jones? Vera pripadnikov Ljudskega templja je bila nekakšna mešanica različnih religij in socialnih teorij. "Vse od liberalnega metodističnega družbenega prepričanja, komunistične ideologije do apokaliptičnih vizij binškošnikov" (ibid. 18). Jim Jones pa je kljub socialno-politični noti od samega začetka pridigal o koncu sveta in jedrski vojni. "Ko sem se prvič pridružil kultu, je Jones govoril o jedrski vojni. Mislil je, da je neizbežna. Učil nas je, da bo nekje ostalo nekaj ljudi, ki bodo iz razbitin sedanje družbe ustvarili utopičen svet," je povedal eden od preživelih privržencev gibanja. Leta 1974 je v Gvajani Jim Jones ustanovil Jonestown, majhno versko naselbino, kjer je živel del njegovih vernikov. S skupino najbolj zaupnih sodelavcev je v nekaj letih uspešno zgradil popoln sistem socialnega nadzora nad

⁷ Pod pojmom moderni svet razumem obdobje po drugi svetovni vojni. Ko v tem poglavju govorim o milenarizmih, naštevam le religiozna gibanja in ne sekularnih apokaliptičnih gibanj, ki so značilna za moderni čas (glej npr. intervju z Umberto Eceom v knjigi: *Conversation about the end of time* (1999). Penguin books, England.)

⁸ *Sprememba imena med karizmatičnimi voditelji kultov ni nobena posebnost. Ko človek doživi razsvetljenje, dobi tudi novo identiteto in s tem novo, seveda pravo, ime.*

pripadniki. Tri leta kasneje je Jones napovedal množično migracijo v obljubljeno deželo. V ZDA je bilo namreč čedalje več nasprotnikov njegovega gibanja in metod, ki so jih uporabljali. A tudi v Gvajani Jones ni imel miru, leta 1979 je Jonestown obiskala delegacija novinarjev in politikov, ki je prišla pogledat, kaj se dejansko dogaja v gvajanski džungli. Po umoru delegacije, ki je bila po mnenju verskega voditelja prihajajoče znamenje apokalipse, je Jones naročil svojim vernikom, naj popijejo strup. Sam se je ustrelil v glavo. "Če ne moremo živeti v miru, naj vsaj mirno umremo," je Jones malo pred tragedijo rekel enemu od obiskovalcev naselbine.

V Gvajani so se privrženci pripravljali za Paruzijo. Prihod ameriške delegacije je konec sveta pravzaprav le pospešil. Ljudski tempelj je bil tako krhka milenaristična skupina, ki je s skupinskim samomorom reagirala na pritisk zunanjega vmešavanja. Seveda je nemogoče trditi, da je prihod delegacije vzrok za množičen samomor, saj je bil konflikt med ameriško vlado in Ljudskim templjem že pred obiskom izjemno hud. Množični samomor v Gvajani je zaradi svoje velikosti in neposrednosti edinstven primer v moderni zgodovini. Pravzaprav Ljudski tempelj ni bil le versko gibanje. Jim Jones je na teoloških izhodiščih o božjem kraljestvu in bližnjem koncu zgradil svojo obliko socialne države, njegova apokalipsa je bila nekakšen amalgam marksistično-krščanskih idej, povezanih s tedanjimi družbenimi vprašanji. Morda je bil tudi zato kult pod strogim nadzorom ameriške vlade.

Uresničena apokalipsa v Wacu

Veliko bolj apokaliptičen kot Jim Jones je bil Veron Howell alias David Koresh, ustanovitelj radikalne struje v davidjancih, ki so 19. aprila 1993 dobesedno zgoreli na kmetiji v okolici Waca, mesteca v Teksasu. Davidjance je leta 1929 ustanovil Victor Houteff kot poskus, "da priskrbi adventistom sedmega dne novo znanje o razodetju. To naj bi vernike pripeljalo do njihove odrešitve in pripravilo pot do dokončnega razpleta zemeljske zgodovine" (Hall 2000: 47). David Koresh je leta 1986 prevzel vodstvo ene izmed struj davidjancev. Ta dan so kasneje njegovi privrženci označili kot dan uresničitve božje volje. V nasprotju z Jonsovo levo interpretacijo krščanske eshatologije je David dosledno sledil Janezovim napovedim v zadnji knjigi Nove zaveze. Sam je do nadržnosti razvil svoj pogled na apokalipso in si v skladu s svojim naukom spremenil tudi ime. "Ime David namiguje na obnovo izraelskega kraljestva, njegov priimek Koresh pa je podoben imenu Cyrus, imenu perzijskega kralja, ki je porazil Babilonce in dovolil Židom, da so se vrnili v svojo domovino"⁸ (Thompson 1999: 293). David naj bi bil mesija, reinkarnacija Kristusa in drugih prerokov, napovedani sedmi angel ter eshatološko jagnje, ki naj bi odprlo

sedmi pečat in razložilo njegov globlji pomen. David je skupaj s svojimi privrženci na posestvu, ki ga je poimenoval po svetopi-semški gori, čakal na Armagedon in konec Antikristusovega vladanja.

Spor z oblastmi se je začel, ko je BATF (ameriška vladna agencija; Bureau of Alcohol, Tobacco, and Firearms) skupaj z FBI obkrolila posestvo, na katerem so bili verniki. Vlada naj bi imela dokaze, da verniki izrabljajo otroke⁹ in da imajo na kmetiji skrito veliko količino orožja. Po 51-dnevnem obleganju so na posestvo vdrli vojaki, izbruhnil je požar in umrlo je 80 davidjancev, skupaj z njim pa je zgorel tudi njihov prerok. Po vsej verjetnosti so davidjanci požar na posestvu zanetili sami. Podobnost med Gvajano in Wacom je tukaj očitna. Kljub teološkim razlikam sta se obe gibanji odzvali enako. Po vmešavanju zunanjega sveta in odkritem spopadu z njim so verniki storili samomor. Priklicali in dočakali so napovedano apokalipso.

Michael Barkun se je po koncu obleganja in smrti 80 davidjancev oglasil z jeznim esejem, v katerem je med drugim zapisal: "Vladna akcija je skoraj zanesljivo povečala vero tistih, ki so bili v poslopju, posledično tudi zmanjšala število dvomljivcev ter s tem učvrstila Koreshovo podobo. Njegove prerokbe so se izkazale za resnične" (Barkun v Thompsom 1999: 296). Reakcija ameriške vlade pa postavlja zanimiva vprašanja, kako naj okolica ravna s takšnimi, potencialno nevarnimi verskimi skupinami, kako naj jih nadzoruje in kdaj te skupine postanejo resnično nevarne sebi in svetu okoli njih. Napačna reakcija lahko le potrdi eshatološka pričakovanja in pospeši apokalipso. Pod pritiskom vlade, medijev in zunanjega sveta lahko takšne izolirane skupine kot rešitev oziroma kot izpolnitev prerokb storijo množičen samomor. Lahko pa ravnajo drugače. To se je zgodilo na Japonskem.

Konec sveta se bo začel na Japonskem

Japonska sekta Aum Shinrikyo se bistveno razlikuje od davidjancev in Ljudskega templja. Čeprav je bil tudi njihov končni namen pričakati in predvsem preživeti konec sveta, so Japonci Armagedon določili kar sami. Dvajsetega marca 1997 so člani sekte izvedli napad na tokijsko podzemno železnico. Zaradi strupenega sarina je umrlo 12 ljudi, nekaj tisoč pa jih je bilo ranjenih. Če bi se načrt njihovega voditelja, guruja in ustanovitelja Shoka Ashare, popolnoma uresničil, bi 20. marca v predorih pod Tokiom umrlo vsaj desetkrat več ljudi.¹⁰ Verniki japonskega kulta pa so imeli še večje načrte, pri Rusih so kupovali tanke, poskušali pa so narediti celo atomsko orožje. Za apokalipso niso čakali boga, poskušali so jo priklicati kar sami.

Chizou Matsumota je leta 1984 doživel razsvetljenje na Himalaji. Z mešanico različnih religioznih tradicij, znanstvene fantastike, popularnih znanosti in drugih kulturnih vplivov je oblikoval svoj

⁹ Kljub številnim preiskavam domnevna zloraba otrok še danes ni potrjena. Podobno je s preiskavo, ki raziskuje prave vzroke požara.

¹⁰ Napad na tokijsko podzemno železnico pa ni bil edini religiozno-teroristični napad omenjenega kulta. Aum je izvedel še nekaj podobnih "testnih" napadov (npr. leta 1994 v Matsumoti).

¹¹ *Aum ali Om je sanskrska mantra, ki predstavlja hindujsko trojstvo Brahme.*

¹² *Vera o neranljivosti vernika je razširjena tudi med drugimi oblikami milenarizmov. Tako so pripadniki Gibanja svetega duha iz Ugande med državljansko vojno vojake napadali namazani s svetim oljem, ki naj bi jih varovalo pred izstrelki.*

¹³ *Elektronska kapa se je imenovala PSI (Perfect Salvation Initiation). Z električnimi šoki naj bi sinhronizirala možgane vernika z možganskimi valovi guruja.*

religiozni sistem. Ustanovil je Najvišjo resnico Auma (Aum Shinrikyo),¹¹ religiozno organizacijo, ki je imela leta 1990 že več kot 50.000 pripadnikov, njeno premoženje pa je bilo vredno okoli milijarde dolarjev (!). Matsumoto je postal Asahara, reinkarnacija Imhotepa, človeka, ki naj bi zgradil egiptovske piramide. Celoten vrednostni sistem Auma je bil prežet z apokaliptičnimi vizijami, s kombinacijo joge, meditiranja in s katoliškimi nauki pa je v svoj kult hitro pritegnil veliko novih somišljenikov. V nasprotju z drugimi milenarističnimi kulturi so bili člani Aumove sekte skrbno izbrani mladi diplomiranci, ki so lahko s svojim znanjem koristili kultu. Njihov kult je bil organiziran podobno kot država: poznali so ministrstvo za zdravstvo, znanost in druge oblike političnega organiziranja. Na ministrstvih so delali izšolani člani kulta: arhitekti, zdravniki, fiziki, gradbeniki, računalniški programerji, biokemiki itd. Mladim izobražencem guru ni ponudil le denarja, vere in možnosti za delo, ponudil jim je tudi ostro kritiko japonske družbe in njenega materializma, Asahara je izbranim obljubil boljši svet in dokončno rešitev.

Vse aktivnosti kulta so bile prežete z apokaliptiko. Po učenju Asahare "se bo apokalipsa začela leta 2000. Atomska, biološka in kemična orožja bodo uničila 90 odstotkov svetovne urbane populacije. Le specifične duhovne vaje in določen način dihanja, ki naj bi zmanjšal potrebo po kisiku, bo vernike naredil odporne proti tem orožjem" (Thompson 1999: 262).¹² Meditacija in apokalipsa je lep primer kombinacije vzhodnih in zahodnih religioznih svetov. Vrhovni bog Auma je bil Shiva in do popolnega razsvetljenja so člani prišli le skozi učenje treh stopenj joge. Le tisti, ki so dosegli popolno razsvetljenje, naj bi preživeli bližajočo se apokalipso. Različne kombinacije so pravzaprav značilne za Asaharov kult. Tako so bila npr. po eni strani poslopja, v katerih so živeli in delali pripadniki Auma, ograjena kot gradovi, bivalni prostori v njih pa opremljeni s slikami pekla, ki so spominjali na srednjeveško fascinacijo z grehom, po drugi strani pa je bil Asahara obseden s popularno kulturo in elektronsko tehnologijo. Njegovi privrženci so nosili posebne računalniške čepice,¹³ s katerimi naj bi bili bliže svetemu izkustvu. Poleg računalnikov je bil Asahara obseden tudi z orožjem. O potresu, ki je stresel leta 1995 Japonsko, je trdil, da je posledica tajnega preizkusa novega ameriškega orožja, ki so ga Američani prvič testirali v zalivski vojni in kasneje leta 1994 nad lastnim Los Angelesom.

Kljub bizarno komičnim detaljom iz zgodbe o Ashari pa je najpomembnejše vprašanje, kaj je vzrok za odprto konfrontacijo z zunanjim svetom. Robert Jay Lifton je intervjuval enega izmed članov gibanja: "Povedal mi je, da so uporabili plin, ker so želeli ustvariti svoj svet [...] Ustvariti moraš svoj Armagedon, da lahko kontroliraš, verjameš in se predavljaš kot pravi rešitelj. V nasprotnem primeru si objekt drugega Armagedona" (Lifton, 1999: 119). In drugi Armagedon se je kultu pravzaprav že približeval. Obstajalo

je okolje, vladna preiskava, ki je ogrožala delovanje kulta, obstajala pa je tudi grožnja od znotraj, nekateri člani so začeli zapuščati gibanje in tudi guru je imel zdravstvene težave (na koncu je npr. popolnoma oslepel). "Zato so, ironično in paradoksalno, uporabili plin v pomenu obnove integritete, vitalnosti in nesmrtnosti samega kulta" (ibid). In še nekaj je značilno za ta japonski kult: gibanje je ubilo nekaj svojih predstavnikov, ki so hoteli zapustiti kult, napad na podzemno železnico pa je bil le del širšega načrta o začetku svetovne vojne. Kljub očitno nasilni naravi skupina nikoli ni naredila množičnega samomora kot druge, njim podobne skupine. Vzrok za to je kompleksen: strukturalno je bila Asaharova skupina veliko bolj izolirana kot druga milenaristična gibanja. Pravzaprav je obstajal izoliran krog v že tako izoliranem kultu, ki je edini vedel, kakšni so resnični načrti guruja. "V strukturalnem pomenu niso bili sposobni zahtevati od svojih privržencev, naj vsi začnejo z načrtovano vojno ali naj storijo samomor." (Hall, 2000: 109) Drugi vzrok pa je kulturne narave. Japonska kultura pozna harakiri, akt samurajev, ki storijo obredni samomor, če jim zaradi lastnih napak ne uspe uresničiti zadane naloge. Večina pripadnikov kulta pa ni ničesar vedela o ponesrečenem začetku apokalipse, temačni apokaliptični načrti Asahare so bili poznani le izbranemu delu privržencev.

Mistični vitezi sončnega templja

Viteški red sončnega templja (International Chivalaric Organization of Solar Tradition/Temple) je leta 1984 skupaj z Josephom Di Mambrom, nekdanjim pripadnikom religiozne Fundacije zlate poti (Foundation of Golden way), ustanovil Luc Jouret, ki je bil pravi karizmatični voditelj skupine. Svoje privržence je prepričeval, da je bil v prejšnjem življenju član viteškega reda rodu Templarjev iz 14. stoletja. Njegova hči naj bi bila kozmični otrok, sam pa naj bi po smrti svoje vernike pripeljal do planeta, ki kroži okoli zvezde Sirius. Luc Jouret je učil, da je smrt le iluzija in da se življenje po njej nadaljuje na drugih planetih. Po težavah s francoskimi, kanadskimi in švicarskimi oblastmi so se člani kulta odločili, da je prišel čas za tranzicijo na drugi svet. S posebnim obredom prehoda so v različnih skupinah po vsem svetu delali obredne samomore. V slabih dveh letih se je skupno število žrtev "tranzicije" povzpelo na 74. Samomori so bili večinoma storjeni na enakonočja, v času, ko naj bi bila zvezda Sirius za potnika v najugodnejšem položaju. Zanimivo je, da so bili člani kulta praviloma premožni ljudje srednjih let, ki so se naveličali vsakdanjega življenja. Njihovi obredi so bili mešanica starih viteških navad, krščanske terminologije in idej nove dobe. Ustvarili so si lasten virtualni svet, v katerem so se pogovarjali s svojimi viteškimi predniki, najpogosteje o tem, kako najbolje izpolniti kozmično misijo in oditi s tega sveta.

Sončni tempelj je podobno kot japonski Aum kombiniral različne vsebine. Misticizem je povezal z apokalipso. Religiozno spoznanje ni prihajalo iz same vere v boga, temveč je bilo odvisno od duhovne hierarhije, v kateri je mistagog, duhovnik, viteški vodja "prestavljal posrednika med božanstvom (nekdanjimi vitezi) in občestvom religioznih iskalcev. Verniki so bili stranke, ki so skozi sodelovanje v obredih doživele duhovno izkustvo" (Hall, 2000: 146). Njihova apokaliptična vera je izhajala iz eshatološkega mita o koncu sveta, vere o prihodu Kristusa in načel templarskega reda. Člani so verjeli, da so na Zemlji le začasno in da bodo kmalu zapustili tukajšnji svet.

Kakšne so podobnosti med apokaliptičnimi milenarizmi in viteškim redom, ki je svojo vero iskal v različnih tradicijah, vse od katoliškega misticizma, novodobnih prepričanj pa do homeopatske medicine in finančnega bogastva? Prvi samomor je podobno kot pri obravnavanih skupinah posledica vplivov zunanjega sveta, člani Viteškega reda sončnega templja so bili prepričani, da so žrtev vladnih zarot. Zato je pomembno vprašanje, ali so bili samomori in umori znotraj skupine posledica apokaliptičnih vizij ali pa so bili odgovor na "vmešavanje" države v življenje kulta. Scenarij Sončnega templja je predvideval, da člani na apokalipso ne čakajo pasivno, temveč da se aktivno pripravljajo na odhod s tega sveta. "Tako je verjetno, da bi se tranzicija zgodila tudi brez očitnih znamenj apokalipse (vmešavanje zunanjega sveta) in rastočega nesoglasja v skupini" (ibd.) Kljub vsemu pa je bil prvi samomor posledica trka z oblastjo in spleta nekaterih nesrečnih okoliščin. Takšna milenaristična gibanja so zelo občutljiva na zunanja nasprotovanja. Zunanji odpor je že tako mistično prežete vernike potisnil v smrt apokaliptičnih okoliščin.

Milenaristični pop

Dvaindvajsetega marca 1995 se je komet Hale-Bopp Zemlji približal na samo 196 milijonov kilometrov. Dan po tem je Marshall Herff Applewhite, ki je samega sebe klica Do, na kalifornijskem ranču Santa Fe skupaj s svojimi 38 somišljeniki naredil skupinski samomor oziroma preskok v drugo dimenzijo. Podobno kot pripadniki Sončnega templja so člani Nebeških vrat (Heaven's gate) svojo izpolnitev videli na drugem nebeškem objektu. Komet naj bi bil pravzaprav vesoljska ladja, ki naj bi člane kulta odpeljala tja, od koder naj bi izviral. Zemljanom so na internetu pustili zgovorno sporočilo: "Evolucionarna stopnja nad človekom (kraljestvo nebes) nam je jasno povedala, da je prihod Hale-Boppa znak, ki smo ga čakali – prišel je čas prihoda vesoljske ladje iz stopnje nad človekom, ki nas bo ponesla domov, v njihov svet, v Nebesa." (Hall 2000: 177)

Do pravzaprav ni bil eden, skupaj z Bonnie Lu Nettles (Ti¹⁴) sta bila Dva, en subjekt v telesu dveh ljudi. Samomor se ni zgodil na nepričakovan in nenačrtovan način. Člani kulta so se samomora pravzaprav veselili in se nanj skrbno pripravljali. Trupla, ki so jih našli preiskovalci, so bila obuta v športne copate Nike, vsaka žrtev je imela ob sebi potni list in v žepu nekaj kovancev. Samomor je bila tako le izpolnitev njihovega prepričanja. Njihova vera je prišla do stopnje, kjer so premagali strah pred smrtjo.

Nebeška vrata so v nekaterih podrobnostih zelo podobna Sončnemu templju, pri obeh je bila končna rešitev bolj podobna znanstveni fantastiki kot pa bibličnim prerokbam. Jedro delovanja Nebeških vrat je bil dualizem, radikalna ločitev telesa in duha. Po mnenju privržencev so človeška telesa le začasne posode nesmrtnih duše, ki bo kmalu odšla drugam. Medtem ko so si ideje o dualizmu sposodili pri gnosticizmu, so apokalipso poiskali pri budizmu, astrologiji in teozofiji. Bili so prepričani, da Zemljo vsakih 2000 let obiše nadnaravno bitje in oznani konec neke dobe. Zadnji takšen obiskovalec je bil Jezus Kristus. Voditelj kulta je oznanjal, da bo le "tisti, ki bo našel učitelja, da ga nauči, kako zapustiti ta planet, preživel začetek novega cikla" (Thompson 1999: 320).

Nobeden od milenarističnih kultov ni pustil toliko informacij o svoji veri, življenju in vzrokih samomora. Večina članov je na internetu objavljala svoje poglede na konec sveta, celotno delovanje kulta je bilo skrbno dokumentirano in posneto z videokamero. Iz bizarnih in na prvih pogled prav smešnih idej se so po letu 1995 začele paranoične teorije o zarotah in bližajočem se koncu. Indiferentnost javnosti je bil le dokaz, da je resnično prišel čas za konec neke dobe. Nebeška vrata pa so tudi eden redkih milenarizmov, ki se je uspešno izmikal odprtemu spopadu z oblastmi. Naučili so se, kako biti korak pred zaskrbljenimi družinami, in kako hkrati prepričati člane, da lahko kult prostovoljno zapustijo. S tem so preprečili morebitni konflikt med člani kulta in obdajajočim svetom. Apokalipso so lahko dočakali brez vmešavanja oblasti.

Zanimivo je, da so bili pripadniki kulta pravi manični potrošniki komercialne kulture. Tako je bil Do na primer prepričan, da "avtorji nadaljevanke X-files vedo veliko več, kot nam priznajo". Medtem ko so bile ideje Jonesovega Ljudskega templja zelo podobne nekaterim Janezovim napovedim, pa je Do pravzaprav predeloval ideje popularne kulture in jih vgrajeval v svoj verski sistem, skupaj s Sončnim templjem je bil tako pripadnik nove vrste milenarizmov, ki rešitev ne iščejo na tej Zemlji, temveč se pred popolnim uničenjem umaknejo na drugi – nezemeljski svet. "Apokaliptičen čas lahko torej obstaja tudi sredi popularne kulture, ki namesto realnosti producira bistvene elemente milenaristične vere" (Thompson 1999: 321).

¹⁴ *Do in Ti ali Bo in Peep sta bila ustanovitelja kulta Nebeška vrata.*

¹⁵ *Spolnost je bila regulirana tudi pri drugih kultih. Samo spolno življenje je pri milenarizmi večinoma ostro omejeno, pri nekaterih pa prihaja do poligamije in drugih oblik spolnega nadzora.*

Uganda in propad prerokbe

Tragedija Gibanje za obnovo desetih božjih zapovedi (Movement for the Restoration of the Ten Commandments of God) je zadnji in tudi največji primer množičnega samomora (pa tudi umora) kakšnega apokaliptičnega gibanja v modernem času. Gibanje je v Ugandi ustanovil Joseph Kibvetir, nekdanji duhovnik katoliške cerkve, ki naj bi sredi osemdesetih let slišal pogovor med Jezusom in Marijo. Med ustanovitelji gibanja je bila tudi nekdanja prostitutka in nuna Kredonija Mveride, ki je prav tako govorila z Marijo, ter nekdanji duhovnik Paul Ikazire. Ugandska apokalipsa se je zgodila 17. marca 2000, ko se je v majhnem mestu Kanungu v jugozahodni Ugandi na posestvu gibanja v majhni vaški cerkvi zažgalo 530 ljudi. Število žrtev je v dobrem mesecu preiskave naraslo na skoraj tisoč ljudi. Velika večina ljudi, ki so jih našli po drugih krajih v Ugandi, je bilo umorjenih, usoda voditeljev kulta pa za zdaj še ni znana.

Kibvetirovo gibanje je bilo klasičen milenarističen kult. V svojih zapiskih je voditelj napisal videnje apokalipse: "Vsi, ki živite, prisluhnite, kaj vam bom povedal. Po letu 2000 ne bo prišlo leto 2001. Leto, ki mu bo sledilo, bo leto ena. Gospod mi je povedal, da bo ogenj in veter uničil tiste, ki se ne bodo skesali" (Melton 2000). Skupaj z drugimi ustanovitelji je razvil sistem verovanj, mešanico katoliških prepričanj in starih afriških tradicij. Pravila kulta so bila zelo stroga, člani so delali brezplačno, moški in ženske so spali v ločenih prostorih. Spolnost je bila strogo prepovedana.¹⁵ Tudi pogovor med člani je bil strogo prepovedan, komunicirali so lahko le z rokami in ne z jezikom, saj bi s tem kršili božje zapovedi. Po prvih napovedih naj bi konec sveta prišel 31. decembra leta 1999, kar se očitno ni zgodilo, prerokba se takrat ni uresničila.

"Dejstvo, da je napoved napačna, je neskladno z nadaljnjim verovanjem v napoved in ideologijo, iz katere je ta napoved nastala. Neuspeh napovedi je prav tako neskladen z delovanjem, ki so ga za pripravlanje uresničitve napovedi opravljali verniki" (Festinger v Stone 2000: 5). Če voditeljem ne uspe prepričati vernikov, da je neuresničitev le znak višje volje oziroma da se je prerokba pravzaprav uresničila, je razočaranje navadno tolikšno, da verniki zapustijo gibanje. Ko je napočil 1. januar, je Kibvetir popravil svoje napovedi. Po novem naj bi konec sveta prišel nekje v letu 2000. Kljub temu pa je veliko vernikov izgubilo zaupanje in zahtevalo svoj denar, ki so ga vložili v kult. Kult denarja ni mogel vrniti, saj ga je po vsej verjetnosti večino porabil za gradnjo objektov. Zato so pripadnike, ki so začeli dvomiti o resničnosti Kibvetirovih prerokb, po vsej verjetnosti preprosto ubili. Tudi če razočarani verniki niso zahtevali svojega denarja, so bili za skupino nevarni, saj so z izgubo vere ogrožali njen obstoj. V Gibanju za obnovo desetih božjih zapovedi so podobno kot pri Sončnem templju obstajale tri vrste ljudi: tisti, ki so vedeli za načrtovani samomor, tisti, ki so pričakovali

pot v nebesa, a niso vedeli, kako, in tisti, ki so dvomili o prerokbi in so jih zato odstranili (Melton 200).

Podobna verska gibanja pa za Ugando niso nič novega. V državi, kjer je povprečna življenjska doba 43 let, kjer vsakih nekaj let udari ebola in kjer nestabilne politične razmere povzročajo revščino, aktivno deluje vsaj še nekaj podobnih kultov. Centralna Afrika je zaradi specifičnega religioznega položaja, kjer velike religije prevzemajo zgodbe pradavnih kultov, in težkega gospodarskega položaja prava zibelka novih milenarizmov. Tukaj sta okolje in brezizhodnost tista, ki pospešujeta nastanek radikalnih religioznih organizacij. Tako obstaja velika verjetnost, da se lahko v revnih, ruralnih predelih Afrike podobna gibanje zopet pojavijo.

Sklep

Milenarizmi niso ostanek temnega srednjega veka ali zgodnjega krščanskega obdobja. V različnih modifikacijah so prisotni tudi v moderni družbi. A novodobni milenarizmi se razlikujejo od starejših: kombinirajo različne verske in druge idejne sisteme ter z mitskimi postopki ustvarijo svojo vero. Zajemajo iz širokega spektra religioznih tradicij in iz idej novodobnega sveta. Rezultat je včasih neprepoznavna mešanica, ki bi jo težko označili kot konkreten religiozen sistem.

Poleg konglomerata idej je za eshatologijo modernega časa značilna tudi sekularizacija. Domena konca sveta ni več v rokah verskih učiteljev, temveč je postala vsesplošna last. Danes je eshatologija prisotna v številnih družbenih svetovih, s koncem sveta se ne ukvarjajo zgolj religiozni milenarizmi, ampak tudi druga politična, umetniška in družbena gibanja. Okoli leta 2000 je postala apokalipsa celo popularen element, ki je prodajal filme in knjige. A napoved t.i. milenijskega hrošča¹⁶ se ni uresničila in konec sveta je bil prestavljen še za nekaj let. Pri milenarističnih gibanjih pa je še posebej pomembna njihova latentna nasilnost, pa naj bo ta uperjena proti sebi ali pa proti obdajajočemu svetu. Zato mora družba takšna gibanja obravnavati zelo previdno, saj lahko napačno vmešavanje povzroči predčasen prihod apokalipse.

LITERATURA

- Barkun, Michael (1986): *Disaster and the Millennium*. Syracuse university press, New York.
- Cohn, Norman (1993): *The pursuit of the Millennium*. Revolutionary millenarians and mystical anarchist of the middle ages. Pimlico, London.
- Hall, John R. (2000): *Apocalypse observed*. Religious movements and violence in North America, Europe and Japan. Routledge, London.
- Haralambos, Michael (1999): *Sociologija*. Teme in pogledi. DZS, Ljubljana.

¹⁶ Y2K: ko so pred desetletjem pisali računalniške programe, so zaradi slabe tehnologije varčevali z elektronskim spominom računalnikov. Tako so računalniški programi letnice beležili zgolj dvoštevlično. Malo pred letom 2000 je med računalniškimi uporabniki izbruhnila prava panika, nihče namreč ni znal povedati, kaj se bo zgodilo prvega januarja. Po najbolj črnogledih napovedih naj bi novo leto prineslo popoln razpad svetovnega računalniškega sistema.

- Kaplan, David E., Marshall Andrew (1996): **The cult at the end of the World**. *The Incredible Story of Aum*. Arrow Book, United Kingdom.
- Lifton, Robert Jay (1997): "Reflections on aum Shinrikyo." V: Stroizer, Charles B. (ur): **The Year 2000**. *Essays on the End*. New York University press, New York.
- McGinn, Bernard (2000): **Antichrist**. *Two Thousand Years of the Human Fascination with Evil*. Columbia University Press, New York.
- Melton, Gordon J. (2000): **Similar endings, different dynamic**. http://www.belief.net/story/18/story_1843.html (oktober 2000)
- Robinson, B. A.: **Solar temple**. http://www.religioustolerance.org/dc_solar.htm (oktober 2000)
- Schwartz, Hillel (1995): "**Millenarianism**". V: Eliade, Mircea, Adams, Chareks J. (ur): **The Encyclopedia of Religion**. 11–12. [Nubu – Saic]. 6. knjiga. str. 521–532.
- Sorč, Ciril (1999): "**Milenarizmi nekoč in danes**". *Bogoslovni vestnik* 3/1999. str. 327–347.
- Stone, John R. (2000): **Expecting Armageddon**. *Essential Readings in Failed Prophecy*. Routledge, London.
- Stroizer, Charles B. (1997): "**Apocalyptic Violence and the Politics of Waco**." V: Stroizer, Charles B. (ur): **The Year 2000**. *Essays on the End*. New York University press, New York.
- Thompson, Damian (1999): **The end of time**. *Faith and Fear in the Shadow of the Millennium*. Vintage, London.
- Vizija sodbe (1999). **Razodetje apokalipse**. Slovenski standardni prevod. Mont, Ljubljana.
- Weber, Eugen (1999): **Apocalypses**. *Prophecies, Cults and Millennial Beliefs through the ages*. Agendom house, London.
- Werblowaky, Zwi. R. J. (1995): "**Eschatology. An overview**." V: Eliade, Mircea, Adams, Chareks J. (ur): *The Encyclopedia of Religion*. 5–6 : [Econ – Ich]. 3. knjiga. str. 148–151.
- Wessinger, Catherine (1999): **Millennial terms**. <http://www.loyno.edu/~wessing/law/terms.html> (oktober 2000)

JURE TRAMPUŠ je diplomiran novinar in študent podiplomskega študija sociologije na Fakulteti za družbene vede.